

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:[316+33](477)"17/18"

Анатолій Бараннік
(Київ)

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НОВОЇ СІЧІ В ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII-XIX СТ

Зроблено аналіз основних праць вітчизняних істориків другої половини XVIII-XIX ст. з історії Нової Січі (1734 – 1775 рр.), та визначено ступінь розкриття ними соціально-економічного розвитку земель Підпільненської Січі.

Ключові слова: Нова Січ, соціально-економічний розвиток, С. Мишецький, Г.-Ф. Міллер, О. Рігельман, І. Гільдештедт, В. Зуєв, А. Скальковський.

Запорізька Січ в останній період свого існування (1734 – 1775 рр.) відіграла важливу роль в економіці українських земель. Активний розвиток промислів, зернового господарства, рибальства та торгівлі в комплексі з швидким зростанням осілого населення (одружених козаків, селян з Гетьманщини та Правобережжя, мігрантів з Балкан та Дунайських князівств) робили цей регіон економічно самостійним й втягували «Славне Військо Низове» в міжнародну торгівлю. Нетиповість державного устрою Січі (в контексті самодержавної Російської імперії), робили можливим тут існування своєрідної військово-економічної корпорації – Товариства запорожців та зародків фермерських господарств й відносно вільного підприємництва (особливо у сфері торгівлі). Водночас, збереженість значної джерельної бази, уможлиблює ґрунтовне вивчення цих унікальних для українських земель того часу соціально-економічних відносин, що дозволить реконструювати господарський комплекс січових земель та проаналізувати соціальні відносини на Січі.

Перші історичні твори про Нову Січ, в яких були розглянуті окремі соціально-економічні аспекти запорозької вольниці, були написані в середині – другій половині XVIII ст. дворянськими істориками: С. Мишецьким, Г. Ф. Міллером, О. Рігельманом, В. Зуєвим та іншими.

Соціально-економічна історія Нової Січі частково була висвітлена в одній з перших історичних досліджень Запорозької Січі – «Истории о казаках запорожских...» [8, с. 92], російського офіцера С. Мишецького в 1740 р. (опублікована О. Бодяньським в 1852 р.). Ця праця є надзвичайно інформативною й водночас вкрай лаконічною, історик подає фактично всю історію Запорозької Січі, включаючи початковий період Нової Січі (1734 – 1740). Соціальний аспект обмежується характеристикою козацької старшини [8, с. 33 – 34] та її взаємовідносин з «черню» (рядовим козацтвом) [8, с. 38 – 42]. Дещо повніше розкрито економічний розвиток, історик вказує на розвиненість ремесел безпосередньо на Січі, де є «...слесари, кузнецы, сапожники, портные, плотники; и оные мастеровые люди...» [8, с. 47 – 48]. Щодо торгівлі й податкової системи, то С. Мишецький звертає увагу на торгівлю вином, з якого брали податок на старшину, а для самого товару Кіш встановлював граничну ціну [8, с. 49]. Купці, що торгували іншими товарами, мали як податок надати кошовому та старшині подарунок зі свого товару «...отъ шинкарей, брагарниковъ, мясниковъ, калашниковъ бываетъ имъ войсковымъ Старшинамъ, медомъ, пивомъ, брагою или бузою, мясомъ и калачами презентъ, по ихъ расположенію» [8, с. 50].

С. Мишецький розділяє запорожців на тих хто живе безпосередньо на Січі й одержує харчі та припаси з скарбниці й тих, хто живе на зимівниках й «форштатах». Останні й займаються промислами «...варять медъ, пиво, брагу; такожъ и мастеровые люди, шинкари и краморы и прочіе. Оные пишу въ куреняхъ не имѣють, но всякъ отъ своего промыслу питаецца» [8, с. 53]. Та найбільший розмах заняття промислами практикують в зимівниках, де особливого розвитку набуло скотарство. Самі зимівники на той час розташовувались «на Очаковской сторонѣ при рѣкѣ Днѣпрѣ, и въ прочихъ рѣчкахъ впадающихъ, изъ оной степи, въ Днѣпрѣ, и на островахъ, отъ устья Самары, даже до устья рѣки Днѣпра, коя впадаетъ въ Лиманъ» [8, с. 53]. Також історик вказує на значну економічну важливість військової здобичі від грабунку поляків та татар, і на те, що завдяки ліберальній податковій системі й відсутності граничних цін на більшість товарів, купці одержують величезні прибутки. Проте, «...прибылью угосподствовать они не могутъ, но принуждены между своимъ товариществомъ, и прочими Казаками, весь оный свой барышъ

прогуливать» [8, с. 54]. Написана сучасником й очевидцем, праця «История о казаках запорожских...» все ще має значну наукову цінність. А численні описи внутрішнього устрою запорозького товариства і його господарської активності роблять її важливим джерелом з соціально-економічної історії Нової Січі 1730-х рр.

Ліквідуючи Підпільницьку Січ в 1775 р., імперський уряд потребував історичного обґрунтування такого кроку, що й було доручено придворному історичу Г.-Ф. Міллеру (1705 – 1789 рр.) [1, с. 34]. Останній, написав кілька праць про запорожців, зокрема «Рассуждения о запорожцах» [5, с. 1 – 36], «Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах» [5, с. 50 – 56], де, попри загалом вороже ставлення до низовців, відзначав їх позитивний внесок у поширення землеробства, промислів, заснуванні слобід та опіки над ними [5, с. 39; 42]. Таким чином, Г.-Ф. Міллер один з перших висвітлив у загальних рисах економічний аспект історії Нової Січі. Інший дворянський історик О. Ріельман розглядає соціально-економічну історію Запоріжжя у своїй праці «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» [9]. Цей Дослідник дає характеристику соціальному устрою Запоріжжя [9, с. 717 – 718; 721 – 722] та наводить цікаві відомості з економічного розвитку Нової Січі. Автор описує ремісників січового передмістя, вказує розміри оподаткування торгівлі на Січі (при цьому стверджує, що безпосередньо на Січі податок стягувався лише з вин, а за торгівлю іншими товарами, купці мали давати «...с каждого каравана... кошевому и всем старшынам, от товаров, по несколько в дар...») [9, с. 727]. Крім того, історик детально описує промисли заможних козаків з передмістя Січі, зазначаючи, що «Из оных почти все имели свои промыслы, варили мед, пиво, браги, разные ремесла, шинкарство и крамарство» [9, с. 728 – 729]. Він вважає, що запорожці досить активно займались економічною діяльністю, проте не гребували грабунком сусідів й «прогуливали и пропивали без остатку все свои добычи» [9, с. 729].

Початок безпосереднього наукового дослідження новоприсланих до Російської імперії територій Південної України поклав академік І. Гільденштедт, який вивчав території Приазов'я, Дніпровської лінії, узбережжя Дніпра до Кременчука, Єлисаветградської провінції колишньої Української лінії. Матеріали подорожі академіка містять велику кількість інформації про природні умови, флору й фауну, кількість та соціальний стан населення південного краю, потенційні можливості його економічного розвитку. Дослідник у 1773 – 1774-х рр. відвідав з науковою метою Північне Причорномор'я, й частково запорозькі землі. У своїх подорожніх нотатках І. Гільденштедт залишив унікальні за змістом спостереження про поселення, природні та економічні умови, а також згадки про запорожців та їх господарську діяльність. Так, описуючи долину р. Кальміус, дослідник зазначає, що запорожці за плату пропускали татар з худобою на літній випас, а самі навіть мали кілька хуторів аж на р. Міус [2, с. 222]. У своєму щоденнику І. Гільденштедт, крім відомостей про населені пункти, наводив дані про час їх заснування, основні види занять жителів, природні багатства краю та напрямки їх раціонального використання.

Роботу І. Гільденштедта значною мірою продовжив член Санкт-Петербурзької Академії наук В. Зуєв, який здійснив подорож Південною Україною в 1780-ті рр. У контексті нашого питання, важливими є його описи запорозьких промислів, зокрема рибальства [3, с. 271 – 274]. В. Зуєв відзначає щільну заселеність цієї території, розвинуте скотарство. Зокрема, Нові Кодаци він так описує: «селение сие стоит на берегу реки Днепра песками окруженное и мысом к реке выдавшееся, в котором строения очень довольно и дома все хорошие, в коих обитают из бывших Слободских и Запорожских козаков зажиточные жители... Против городка имеются мучная и просяная мельницы, построенные на глубине между высунувшихся каменьев...» [4, с. 250].

Певними недоліками робіт є їх загальний описовий характер та відсутність статистичної інформації. Проте, вони містять інформацію про господарство колишніх запорізьких вольностей, зібрану через 6 – 7 років після ліквідації Нової Січі, що збільшує її достовірність.

Загалом, дворянські історики другої половини XVIII ст. зробили важливий внесок у вивчення історії Запоріжжя і заклали підвалини дослідження соціально-економічної історії Нової Січі. Недоліками їх робіт є станова заангажованість, зневажливе ставлення до запорожців та їх господарювання. Часті згадки про пияцтво, грабіжництво, марнотратство ймовірно були зумовлені, окрім всього іншого, ще й різницею в ментальності українців-запорожців й росіян-істориків, адже останні просто не могли адекватно сприйняти українську мову (яка містить багато подвійних тлумачень) та козацькі звичаї (які передбачали надмірну гостинність). Зрештою, російські офіцери, дослідники й історики, що відвідували Нову Січ, бачили тільки те, що низовці бажали їм показувати.

У вивченні історії Нової Січі надзвичайно важливим був внесок видатного статиста, археографа та історика XIX ст. А. Скальковського. У 1836 р., він публікує «Хронологическое обозрение Новороссийского края 1730 – 1823 гг. Часть I. С 1730 по 1796 г.» [11], яке, в контексті піднятої нами проблеми, містило опис головних подій, зокрема, й соціально-економічної історії Степової та Південної України. А. Скальковський описує географію володінь запорожців, їх кордони з Річчю Посполитою, Османською імперією, Кримським Ханством, Гетьманщиною, Слобідською Україною та Військом Донським [11, с. 1 – 4; 13], в загальних рисах характеризує значення запорозьких зимівників як «незалежних» господарських одиниць в Степу [11, с. 6]. Історик описує процес виникнення на землях запорожців поселень дунайських колоністів (Новосербії й Слов'яносербії) [11, с. 15 – 16; 21 – 22; 25] та невійськових поселень вихідців з Правобережжя, Гетьманщини та Росії з середини XVIII ст. [11, с. 17; 27].

Більш детально, А. Скальковський аналізує внутрішню та зовнішню торгівлю (головним чином балканських колоній), подає перелік основних імпортованих товарів (овеча вовна, бавовняний папір, нашатир, бакалія, волоські, грецькі й кримські вина, зброя тощо) та експортних товарів (коров'ячі та овечі сири, що вважались головним експортним товаром, вироби з чавуну та заліза, канати, парусина, велика рогата худоба тощо) [11, с. 37]. При цьому, дослідник зазначає, що «торговля производилась не деньгами, а меною» [11, с. 38]. Він аналізує мотиви російської влади щодо активного освоєння північних запорозьких володінь колоністами з Балкан й висловлює думку, що Петербург вбачав у запорожцях не меншу загрозу, ніж від татар [11, с. 13]. А. Скальковський поверхово описує взаємини запорожців з балканськими колоністами, відзначаючи перманентні сутички між ними й таку цікаву деталь, як постійне переманювання запорожцями селян з Слов'яносербії й Новосербії у свої володіння [11, с. 39]. В «Хронологическом обозрении...» автор наводить важливі статистичні дані про кількість дворів на Запоріжжі та в балканських колоніях у середині XVIII ст.: «4014 дворів...принадлежавших зимовникам Запорожским» [11, с. 43] та багато іншої важливої інформації з соціально-економічної історії Нової Січі.

Зусиллями А. Скальковського вдалося віднайти, упорядкувати та опрацювати значну частину архіву Нової Січі [13, с. 15 – 16] та інших документів з історії запорозького козацтва. На основі цих джерел, історик видав фундаментальну «Історію Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» [10; 12]. Цю працю, Аполлон Олександрович доопрацьовував протягом всього життя, видаючи її в 1841, 1846 та 1885 – 1886 рр. доповнені архівними матеріалами редакції. Праця А. Скальковського має велику наукову цінність, оскільки поряд з політичною історією Нової Січі автор започаткував вивчення ще й соціально-економічної історії цього регіону.

В першому розділі першої частини «Історії Нової Січі...» А. Скальковський детально описує географічне положення Запорозьких земель [12, с. 42 – 44], розташування 5-ти головних митниць запорожців [12, с. 44], подає цікавий матеріал про сусідів січовиків та відносини між ними [12, с. 45 – 48]. Привертають увагу зроблені автором описи старих та новостворених паланок, господарське значення яких, А. Скальковський характеризує так: «Кодацька, Самарська, Орільська й Протовчанська мали міста, села й хутори, поспільства й жонатих козаків; решта ні сіл, ні навіть постійних місць перебування не мали, а створювалися щорічно з весни на всю літню й осінню пору для рибальства, звіриної та соляної добичі...» [12, с. 49]. Ця частина праці містить важливу статистичну інформацію про демографічну ситуацію, зокрема автор зазначає, що за його підрахунками все одружене населення Запорожжя могло мати 3415 хат (сімей) або «близько 12 250 душ обох статей» [12, с. 51].

Соціальний зріз населення Запорожжя подано А. Скальковським у другому розділі праці. Історик вказує, що «Військо запорозьке складалося із старшини й товариства, поділеного на курені» [12, с. 58], наводить дані про чисельність козаків у всіх 38 куренях: 1755 рік – 13 065 козаків; 1759 рік – 11 769 козаків; 1769 рік – 12 247 козаків [12, с. 60 – 61].

Взаємини між ними подано в третьому розділі «Запорозька громада, або товариство», де описано роль запорозької громади у вирішенні важливих питань, зокрема, розподілу землі [12, с. 80 – 81].

І нарешті, суто економічний розвиток Нової Січі розкритий та проаналізований у сьомому та восьмому розділах першої частини «Історії Нової Січі...». В цих частинах праці А. Скальковський значну увагу приділяє описові та аналізу розвитку скотарства, землеробства та промислів – основних занять запорожців. Дослідник аргументовано доводить, що саме скотарство відіграло вкрай важливу роль у житті січовиків (але не осілих прибульців, чи жонатих козаків), адже воно було відносно мобільним, дозволяло використовувати ті землі, де не було постійних поселень

тощо. Січовики навіть судові штрафи платили військовому суду кіньми чи рогатою худобою [12, с. 147]. Водночас, автор відзначати відносну нерозвиненість зернової галузі, коли Січ мусила імпортувати левову частку продукції для забезпечення своїх потреб [12, с. 143 – 144]. Причини такого становища автор вбачає, зокрема, у політиці російського уряду, яка «...через відпуск, чи відмову у провіанті тримали буйну вольницю у повній своїй залежності» [12, с. 144].

Серед промислів січовиків Аполлон Олександрович на перше місце ставить рибальство, стверджуючи: «можна сміливо сказати, що коли половина громади добувала собі хліб скотарством, то друга половина займалася риболовлю» [12, с. 147]. Промисловий вилов риби був поширений на всіх землях січовиків, проте найбільшого розмаху він набув у межах Інгульської, Кальміуської та Бугогардівської паланок. Запорожці не відмовляли собі в тому, щоб порибалити у турецьких, татарський й донських володіннях, через що мали постійні конфлікти з цими сусідами [12, с. 147]. Щодо інших промислів, то полювання здійснювалось в більшості випадків заради хутряного промислу [12, с. 149]. А. Скальковський доводить, що одним з найпоширеніших промислів на січових землях було бджолярство. Існували спеціалізовані зимівники, де мед і віск були одними з основних експортних товарів запорожців. Важливість цього промислу підкреслювалася соціальним становищем пасічників, які за повагою поступалося лише мельникам [12, с. 150]. Аналізуючи січові документи другої половини XVIII ст. автор звертає увагу на велику кількість згадок про існування у межах Запорозьких Вольностей численних садів та городів, проте не конкретизує їх господарське значення, лише наводить вісім документів з інформацією про них [12, с. 150 – 152].

Щодо прибутків та їх розподілу, то А. Скальковський на основі Січового архіву вказує такі основні джерела: платня російського уряду (спершу 4600 крб/рік, 1000 чвертей борошна та круп, по 50 пудів пороху й свинцю, а з 1761 – 6660 крб/рік, 1300 чвертей борошна та круп, по 50 пудів пороху й свинцю); прибутки від шинків та винного продажу (хоч Кіш «...щосили намагався зменшити кількість шинків...» [4, с. 157], які 1770 р. дали 1103 крб. 20 коп.; податні оклади, які сплачували тільки жонаті козаки й посполиті й щорічно приносила бл. 4000 крб.; збір від перевозів був одним з найприбутковіших. Але дослідник, через брак джерел, не зміг встановити загальний річний прибуток від перевозів для всіх земель. Проте, для ілюстрації свого висновку наводить кількість збору від перевозу на Гарді (Бугогардівська паланка), що становила не менше 1000 крб. в 1774 р., що був найменш важливим серед інших [12, с. 155 – 158]. Самі прибутки розподілялись між товариством за визначеною звичаєм схемою, в якій найвище значення мала соціальна значимість. Чим вище суспільне становище мав січовик – тим більшу частку від загальної кількості прибутків він одержував [12, с. 156, 160].

За А. Скальковським торгівля була дуже важливою статтею прибутку січовиків. У другій половині XVIII ст. на Запоріжжі вже існував внутрішній ринок з центром у Січі [12, с. 179]. Зовнішньоекономічні зв'язки запорожці підтримували з Гетьманщиною, Росією, Кримським Ханством, Османською імперією, Дунайськими князівствами, менше – з Річчю Посполитою та іншими країнами [12, с. 164 – 166; 168]. Особливого розвитку набула транзитна торгівля. Важливою статтею прибутку був соляний промисел, який орієнтувався виключно на експорт за посередництва чумаків [12, с. 176].

Загалом, праці А. Скальковський містять цінний матеріал з соціально-економічного розвитку Нової Січі, особливо якщо зважити на те, що частина джерельної бази нині є втраченою. Проте, роботи цього історика не позбавлені певних недоліків, насамперед у питаннях оцінки кількості населення Запорожжя. Сучасні історики аргументовано довели, що низовці умисно приховували від імперської влади реальну кількість зимівників та кількість населення Запорожжя [6]. Крім того, А. Скальковський був переконаним монархістом, який підкреслював важливість політики Російської імперії в освоєнні Запорозьких земель, саму ж Січ він відверто ідеалізував та сповідував романтичний підхід до її історії.

Отже, соціально-економічна історія Нової Січі знайшла своє відображення в праці провідних вітчизняних дослідників другої половини XVIII – XIX ст. Покоління дворянських істориків другої половини XVIII ст. (С. Мишецький, Г.-Ф. Міллер, О. Рігельман, В. Зуєв), які були фактично сучасниками Нової Січі, випродукували низку історичних праць з історії Запоріжжя, побіжно розкриваючи окремі аспекти соціально-економічного розвитку Підпільненської Січі (1734 – 1775 рр.). Цим працям були властиві станова заангажованість, монархічна орієнтація, подекуди відверто зневажливе ставлення до запорожців. Тим не менш, вони поклали початок науковому вивченню як загальної історії Запорожжя, так й соціально-економічної зокрема. У другій половині XIX ст. головна роль в дослідженні історії Нової Січі належала А. Скальковському – відомому

історика, архівісту та статисти. Саме він віднайшов та упорядкував архів Коша Нової Січі і створив на основі цих матеріалів фундаментальну «Історію Нової Січі, або останнього Коша Запорозького». Ця праця після видання першого варіанту в 1842 р. двічі доповнювалася й видавалася автором, містила найґрунтовніше на той час дослідження фактично всіх аспектів життя Підпільненської Січі. З огляду на втрату частини джерельної бази, на основі якої були створені праці як дворянських так і пізніших істориків, вони зберігають свою вагому наукову цінність й в сучасних умовах.

Джерела та література:

1. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775 / АН Української РСР. – К.: АН УРСР, 1961. – 415 с.
2. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773–74 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Одесса, 1879. – Т.11. – 222 с.
3. Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном. – СПб., 1790. (Зуев В. О запорожских промыслах а наипаче рыбном. Публ. В.К.Козирева / В. Зуев // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Вип.6. – 2001. – С. 271 – 274.
4. Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – 353 с.
5. Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г. Ф. Миллера бывшаго историографа російскаго писанія на русскомъ и нѣмецкомъ языкахъ и хранящіяся въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства иностранныхъ дѣлъ. – Москва: Университетская типография, 1846. – 96 с.
6. Иванова Л.Г. Демографічні та етнічні процеси в запорозькому краї та південній Україні у XVIII ст. / Л.Г. Иванова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 38 – 45.
7. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. Т. 1. – К., 2009. – 800 с.
8. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. Мышецкий. – Одесса, 1852. – 92 с.
9. Ригельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
10. Скальковский А. А. История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского / А.А. Скальковский. – Одесса, 1841. – 461 с.
11. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края – 1730 – 1823. – Часть I. С 1730 по 1796 / А.А. Скальковский. Одесса, 1836 г. – 326 с.
12. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковский. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
13. Скальковский Аполлон Александрович //Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 2008 рік: бібліогр. покажч. / ХОУНБ ім. Олесья Гончара; уклад.Г. П. Мокрицька; ред. Л. І. Зелена. – Херсон, 2007. – С. 15 – 18.

Аннотація

Осуществлен анализ основных работ отечественных историков второй половины XVIII – XIX ст. по истории Новой Сечи (1734 – 1775 гг.), и определена степень раскрытия ими социально-экономического развития земель Подпильненской Сечи.

Ключевые слова: Новая Сечь, социально-экономическое развитие, С. Мышецкий, Г.-Ф. Миллер, А. Ригельман, И. Гильдештедт, В. Зуев., А. Скальковский.

Annotation

This article provides an analysis of the major works of local historians of the second half of XVIII – XIX centuries. History of New Host (1734 – 1775 yy.), and determined the degree of opening their socio-economic development of land Pidpilnenska Sich.

Keywords: New Sich, socio-economic development, Myshetskyu S., H.-F. Miller, A. Rihelman, I. Hildeshtend, V. Zuev, A. Skalkovsky.

УДК 930:32(477) «1960/1980»

Катерина Богатирчук
(Київ)

ШКІЛЬНА ПОВСЯКДЕННІСТЬ В УКРАЇНІ 60-80-х РОКІВ ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Аналізується стан дослідження проблеми шкільного повсякдення в Українській РСР періоду «застою». Визначено етапи та особливості історіографічного осмислення теми вітчизняними та зарубіжними науковцями.